

Світлана НІКОЛАЄНКО

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИКЛАДАЧА-ПОЧАТКІВЦЯ ДО РОБОТИ У ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

У статті досліджуються концептуальні основи професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця до роботи у вищому навчальному закладі, що передбачає уточнення понять “адаптація особистості”, “професійна адаптація особистості” та “професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця вищого навчального закладу”.

Ключові слова: адаптація особистості, професійна адаптація особистості, професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця вищого навчального закладу.

Постановка проблеми. Відомо, що професійна адаптація є одним з найбільш важливих етапів професійного становлення особистості, від характеру, результатів та термінів якого багато в чому залежать ефективність всієї подальшої діяльності молодих викладачів, зростання їх професійної майстерності і, відповідно, якість навчально-виховного процесу ВНЗ в цілому.

Як показує практика, поповнення педагогічного персоналу вузу здійснюється в основному за допомогою залучення до викладацької роботи власних випускників. Такий спосіб оновлення педагогічних кадрів, з одного боку, має свої переваги, забезпечуючи навчальний процес за рахунок участі найбільш здібних і активних у наукових дослідженнях випускників. Але, з іншого боку, є і негативна сторона, що виражається в недостатньому рівні спеціальних знань, відсутності психолого-педагогічної та методичної підготовки для роботи у ВНЗ.

Єдиним стабільним джерелом підготовки вузівських викладачів на сьогоднішній день залишається аспірантура. Однак вона, на жаль, готує майбутніх викладачів більше до науково-дослідної, ніж до педагогічної діяльності.

Актуальність дослідження професійно-педагогічної адаптації викладачів вищих навчальних закладів (ВНЗ) обумовлена також і концептуальними чинниками, а саме: 1) недостатнім визначенням понять “адаптація особистості”, “професійна адаптація особистості”, “професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця ВНЗ”; 2) перенесенням концептів професійно-педагогічної адаптації вчителя на професійно-педагогічну адаптацію викладача ВНЗ; 3) недостатнім розрізненням двох форм професійно-педагогічної адаптації викладачів ВНЗ – адаптації викладачів, які тільки починають працювати у ВНЗ, та адаптації викладачів без педагогічного стажу, але які вже мали досвід роботи в іншій професійній діяльності та ін.

Аналіз актуальних досліджень. Про важливість дослідження проблеми професійно-педагогічної адаптації викладачів-початківців ВНЗ свідчить звернення до неї багатьох вчених, які розглядали різні аспекти даної проблеми (Я. В. Абсалямова, П. Г. Белкін, С. О. Гура, О. І. Зотова, І. К. Кряжева, О. Г. Мороз, І. І. Облес, С. В. Овдій, О. П. Савченко, М. І. Скубій, В. О. Сластьонін, О. Г. Солодухова, Н. А. Чайкіна, С. М. Хатунцева та ін.).

При цьому у сучасних дослідженнях процесу професійно-педагогічної адаптації викладачів вивчено: 1) пристосування спеціаліста до професійного середовища, до вимог, норм, цінностей майбутньої діяльності в системі “людина – професійне середовище” (М. О. Дмитрієва); 2) процес формування професійно значимих якостей особистості, необхідних для успішної адаптації до професійної діяльності (Г. О. Качан, Л. М. Растова); 3) процес оволодіння особистістю обраною професією, професійними навичками та розвиток професійних якостей особистості (Н. П. Лукашевич, В. В. Шкурко); 4) оволодіння всією сукупністю знань, умінь, навичок, необхідних для повного освоєння професії і виконання вимог, які вона пред’являє (М. О. Свиридов); 5) процес взаємодії особистості і соціального середовища з метою досягнення таких відносин між ними, що найбільшою мірою забезпечують ефективність професійної діяльності (Н. О. Чайкіна).

Мета статті полягає в дослідженні концептуальних основ професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ, яке вимагає перш за все уточнення понять “адаптація особистості”, “професійна адаптація особистості” та “професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця ВНЗ”.

Виклад основного матеріалу. 1. Розглянемо поняття адаптації особистості. У сучасній вітчизняній та зарубіжній довідковій літературі поняття “адаптація” розглядається як пристосуванням організму, індивідуума, колективу до умов зовнішнього середовища або до своїх внутрішніх змін, що призводить до підвищення ефективності їх існування і функціонування [1, с. 14].

На основі порівняльного аналізу великої кількості визначень адаптації А. Б. Георгіївський запропонував своє узагальнене поняття адаптації: “Адаптація є особлива форма відображення системами впливу зовнішнього і внутрішнього середовища, що полягає в тенденції встановлення з ним динамічної рівноваги” [1, с. 27].

У зарубіжній літературі адаптація розглядається і як форма захисного пристосування людини до соціальних вимог (Ж. Делор), і як засвоєння соціальних ролей (Р. Парсон), і як подолання напруги (Л. Фестингер), і як вихід зі стресової ситуації (Г. Сельє), і як сукупність пристосувальних реакцій, в основі яких лежить активне освоєння середовища, його зміна і створення необхідних умов для успішної діяльності (Т. Шибутани).

Зокрема, з точки зору Р. Хенклі в межах біхевіорального підходу адаптація особистості трактується як пасивне підпорядкування індивіда навколишнім умовам. Ж. Піаже розглядає адаптацію особистості як єдність

протилежно спрямованих процесів: акомодациі й асиміляції. Акомодация забезпечує модифікацію функціонування дій суб'єкта у відповідності з властивостями середовища. Асиміляція змінює ті чи інші компоненти цього середовища, або переробляючи їх у відповідності до структури організму, або включаючи у схеми поведінки суб'єкта. Вказані процеси тісно пов'язані між собою та опосередковують один одного.

У вітчизняній літературі при визначенні поняття “адаптація” вчені виходять з положення про єдність особистості і суспільства, активного характеру їх взаємодії. Тому сутність процесу адаптації розглядається як вираження єдності взаємодіючих сторін (людини і соціального середовища) з притаманними йому суперечливими моментами, що забезпечують не тільки зміну, а й розвиток обох сторін (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, В. І. Войтко, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.). В основі цієї єдності знаходиться, з одного боку, активність соціального середовища, з іншого – активність особистості, яка спрямована на пізнання навколишнього світу, на прийняття і певні перетворення його вимог (І. А. Мілославова, Н. А. Свірідов, М. І. Скубій).

Зокрема, Л. С. Виготський особливу увагу звертає на тісний зв'язок процесу адаптації особистості і культурно-історичних умов її життя. Автор підкреслює, що основні психічні функції розвиваються в контексті соціальних відносин, які поступово становляться особистісними. С. Л. Рубінштейн простежує взаємопроникнення людини і середовища засобом дії. При цьому основним рушійним процесом адаптації особистості визнається ситуація, яка, з одного боку, стимулює людину до дій, а з другого – сама несе в собі результати суб'єктивного ставлення і зовнішньої активності суб'єкта. О. М. Леонтьєв розглядає успішну адаптацію особистості через засвоєння людиною провідного виду діяльності як ланки між особистістю і предметним світом.

Таким чином, підсумовуючи різні погляди на поняття “адаптація особистості”, можна виділити такі сутнісні ознаки цього феномену: 1) адаптація особистості функціонує на соціологічному, психологічному, педагогічному та фізіологічному рівнях; 2) адаптація особистості є результатом пристосування самоорганізованих систем до мінливих умов середовища; 3) адаптація особистості тісно пов'язана із культурно-історичними умовами життя людини; 4) адаптація особистості є єдністю протилежно спрямованих процесів акомодациі й асиміляції; 5) провідним чинником здійснення адаптації особистості є її життєва ситуація; 6) успішна адаптація особистості реалізується шляхом засвоєння нею провідного виду діяльності.

Специфічність адаптації особистості полягає в тому, що в процесі своєї життєдіяльності вона стикається з необхідністю активного пристосування до різних елементів соціального середовища (виробничих, культурних, побутових, сімейних та ін.). Тому прийнято говорити про різні види адаптації,

одним з яких є професійна адаптація, яка і є предметом нашого подальшого дослідження.

2. Розглянемо поняття професійної адаптації особистості. Найбільш суперечливими є точки зору авторів щодо питання про обсяг поняття “професійна адаптація особистості”.

У рамках першої точки зору ряд дослідників пов’язує це поняття з оволодінням особистою знаннями, вміннями, навичками, нормами і функціями професійної діяльності (С. Г. Вершловській, Г. В. Кондратьєва, А. К. Маркова, О. Г. Мороз, І. І. Облес, С. В. Овдей, М. І. Скубій та ін.). Так, І. І. Облес визначає професійну адаптацію як складний процес урегулювання і гармонізації взаємодії фахівця і професійного середовища, під час якого формуються професійні знання, вміння, професійні якості особистості, необхідні для її подальшого професійного розвитку [5, с. 6].

У рамках другої точки зору ряд дослідників вважає, що професійна адаптація має свій психологічний аспект, який є внутрішньою стороною професійної адаптації і проявляється в розвитку стійкого позитивного ставлення особистості до обраної професії, в появі суб’єктивного почуття задоволеності даним видом діяльності (Н. А. Єршова, Б. З. Вульфів, Ж. де Ландсер та ін.). Так, Ж. Де Ландсер відзначає, що під час професійної адаптації досягається рівновага не тільки в професійному, а й у психологічному плані.

У рамках третьої точки зору ряд дослідників поряд з психологічним компонентом включають в поняття “професійна адаптація особистості” і соціальний компонент, що відображає процес входження молодого спеціаліста в нове соціальне середовище, а саме, в систему міжособистісних відносин певного колективу, під час якого відбувається вироблення еталонів мислення і поведінки відповідно до системи цінностей і групових норм даного колективу (С. Л. Ареф’єв, Г. П. Баранова, В. В. Сінявській, Г. М. Федосімов, М. В. Фірсов, Т. М. Чурекова та ін.). Так, М. В. Фірсов відзначає, що професійна адаптація – це входження в професію, освоєння нової соціальної ролі, професійне самовизначення, формування особистісних та професійних якостей, досвід самостійного виконання професійної діяльності. Е. В. Маслов вважає, що професійна адаптація особистості – це повне і успішне оволодіння новою професією, тобто звикання, пристосування до змісту й характеру праці, його умов і організації [3].

Таким чином, підсумовуючи різні погляди на поняття “професійна адаптація особистості”, можна виділити такі основні характеристики даного феномену: 1) цілеспрямованість, систематичність, складність, тривалість, динамічність процесу професійної адаптації; 2) оволодіння особистістю знаннями, вміннями, навичками, нормами і функціями професійної діяльності, які необхідні для її подальшого професійного становлення; 3) розвиток у особистості стійкого позитивного ставлення до обраної професії та поява у неї суб’єктивного почуття задоволеності даним видом діяльності; 4) формування у особистості еталонів мислення і поведінки

відповідно до системи цінностей і групових норм даного професійного середовища; 5) нарешті, повноцінне та ефективне професійне функціонування.

3. Розглянемо поняття професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ. Говорячи про професійну адаптацію викладача-початківця ВНЗ, П. А. Шептенко визначає її як процес вдосконалення ним освоєння отриманих у вузі знань, умінь і навичок, педагогічної майстерності, як уміння в процесі діяльності здійснювати оптимальний вибір методичних прийомів залежно від конкретної ситуації навчально-виховного процесу, передбачити результати педагогічного впливу колективу і окремої особистості, пристосування до конкретних умов організації педагогічної діяльності [10].

А. А. Пережогіна визначила поняття професійно-педагогічної адаптації молодого викладача ВНЗ як процес досягнення оптимальної відповідності професійно-педагогічної підготовленості викладача, його особистого професійного потенціалу вимогам, що пред'являються у даний час до його педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі [6].

О. Г. Мороз вважає професійно-педагогічну адаптацію складним динамічним процесом повного засвоєння професії та оволодіння педагогічною майстерністю на основі сукупності раніше набутих знань, навичок, у результаті чого відбувається активна взаємодія як молодого викладача, так і педагогічного колективу ВНЗ з метою ефективного професійного функціонування [4].

Таким чином, професійно-педагогічна адаптація є складним процесом пристосування педагога у початковий період роботи до особливостей місця роботи та організації праці, в результаті якого відбувається повне оволодіння викладачем-початківцем специфікою фахової діяльності в умовах ВНЗ, що включає систематизацію набутих раніше і засвоєння нових знань і умінь, необхідних для її успішного виконання, формування професійно важливих особистісних якостей, злиття з педагогічним колективом.

Професійна адаптація особистості як складний феномен традиційно розглядається як в процесуальному, так і результативному аспектах. При розгляді професійної адаптації в процесуальному аспекті визначаються її часові характеристики, стадії та їх тривалість, а також форми, різновиди адаптації тощо. При розгляді професійної адаптації в результативному аспекті визначаються як об'єктивні показники ефективності самої професійної діяльності, так і суб'єктивні якості особистості, які утворюються в процесі її пристосування до умов професійної діяльності [2].

Професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця ВНЗ у процесуальному аспекті – це процес активної взаємодії особистості і професійного середовища, що забезпечує ефективність професійної педагогічної діяльності викладача і виступає основою його професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця ВНЗ в результативному аспекті представлена показниками двох видів: зовнішніми

по відношенню до фахівця (об'єктивними) та внутрішніми (суб'єктивними). При цьому результативний аспект професійної адаптації викладача ВНЗ розглядається як основний показник при оцінці успішності адаптаційних процесів особистості.

Об'єктивним показником професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ є ефективність професійної діяльності, яка інтегрує в собі: 1) успішність виконання всіх видів роботи (навчальної, методичної, організаційної та науково-дослідницької); 2) зростання кваліфікації; 3) успішність взаємодії зі студентами та колегами по кафедрі; 4) здатність фахівця уникати ситуацій, які створюють загрозу для трудового процесу, й ефективно долати загрозу, яка виникла; 5) здійснення професійної діяльності без значущих порушень фізичного та психічного здоров'я.

Суб'єктивним показником професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ є його професійна адаптованість, яка інтегрує в собі: 1) зростання гармонійності у співвідношенні між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами праці фахівця; 2) зростання позитивного ставлення викладача до професійної діяльності та професійного середовища; 3) зростання позитивного ставлення до себе, що виявляється в підвищенні рівня професійних самооцінок в рамках професійного аспекту "Я-Концепції".

Психолого-педагогічними умовами професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ є: 1) створення завідуючими кафедрами психологічно комфортних умов для професійної діяльності молодого педагога; 2) надання молодому викладачеві необхідної психологічної допомоги при вирішенні проблемних питань, що виникають у процесі педагогічної діяльності; 3) забезпечення соціально-психологічних умов для формування та розвитку професійної компетентності в інтересах ВНЗ та потреб самого молодого фахівця; 4) організація наставництва на етапі адаптації викладача-початківця ВНЗ.

Крім розуміння професійної адаптації особистості в процесуальному результативному аспектах, А. О. Реан розглядає професійну адаптацію особистості також як джерело новоутворень. Цей аспект у певному розумінні інтегрує раніше визначені аспекти (процесуальний та результативний), але в ньому предметом аналізу виступає сукупність психічних властивостей, які сформувалися у процесі професійної адаптації і призвели до того чи іншого результату. За таких умов у систему новоутворень включається не тільки сукупність нових професійних знань, умінь та навичок, що отримав і сформував фахівець, але й система міжособистісної взаємодії із професійним середовищем [8].

Важливим фактором професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ є управління організаційно-педагогічними умовами його професійної діяльності в межах певної кафедри. Так, Л. С. Печена розглядає наступні організаційно-педагогічні кроки у реалізації професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ [7].

У якості першого кроку в реалізації професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ автор пропонує знайомство молодого фахівця з методичними матеріалами по предмету, бібліотекою, навчальними аудиторіями. Проходить також знайомство викладачів із колективами груп, в яких їм доведеться працювати. Далі завідувач кафедрою знайомить молодого викладача зі змістом навчальної, методичної, виховної роботи у ВНЗ, документацією та основними вимогами щодо її ведення й оформлення.

Другим кроком в реалізації професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ є організація наставництва. Роботу викладачів-наставників завідувач кафедрою розглядає як одне з відповідальних громадських доручень, до якої залучаються досвідчені, творчо працюючі викладачі. Викладачі-наставники складають індивідуальний план роботи з молодим фахівцем.

Наставництво сприяє професійному становленню молодих викладачів, якщо: 1) здійснюється цілеспрямований відбір та методична підготовка управлінських і педагогічних працівників для наставницької діяльності; 2) наставницька діяльність вибудовується поетапно, відповідно до динаміки професійного становлення молодого педагога у сфері самоосвіти; 3) при реалізації наставницької діяльності забезпечується вільний взаємовибір наставника і молодого викладача та забезпечується їх конструктивна професійна взаємодія; 4) в процесі реалізації наставництва використовуються колективні, групові та індивідуальні форми освітньої діяльності викладача-початківця.

Третім кроком в реалізації професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ є крок до педагогічної майстерності. Розвиток педагогічної майстерності передбачає формування за індивідуальною програмою дидактичних, конструктивних, експресивних, комунікативних, акторських та інших педагогічних здібностей викладача-початківця.

Четвертим кроком в реалізації професійно-педагогічної адаптації викладача ВНЗ є становлення індивідуального стилю діяльності молодого педагога. У ході професійної адаптації здійснюється співставлення професійно-особистісних орієнтацій з можливостями самої особистості та з реаліями педагогічної діяльності. При цьому саме наставник та педагогічний колектив відповідної кафедри покликаний сприяти формуванню індивідуального стилю професійної діяльності педагога-початківця ВНЗ.

Висновки. Таким чином, підбиваючи підсумки нашого дослідження, можна зробити наступні висновки.

По-перше, поняття “адаптація особистості” має такі сутнісні ознаки: 1) адаптація особистості функціонує на соціологічному, психологічному, педагогічному та фізіологічному рівнях; 2) адаптація особистості є результатом пристосування самоорганізованих систем до мінливих умов середовища; 3) адаптація особистості тісно пов’язана із культурно-історичними умовами життя людини; 4) адаптація особистості є єдністю протилежно спрямованих процесів акомодатії й асиміляції; 5) у якості провідного чинника

адаптації особистості виступає її життєва ситуація; б) успішна адаптація особистості реалізується шляхом засвоєння нею професійного виду діяльності.

По-друге, поняття “професійна адаптація особистості” має наступні сутнісні ознаки: 1) цілеспрямованість, систематичність, складність, тривалість, динамічність процесу професійної адаптації; 2) оволодіння особистістю знаннями, вміннями, навичками, нормами і функціями професійної діяльності, які необхідні для її подальшого професійного становлення; 3) розвиток у особистості стійкого позитивного ставлення до обраної професії та поява у неї суб’єктивного почуття задоволеності даним видом діяльності; 4) формування у особистості еталонів мислення і поведінки відповідно до системи цінностей і групових норм даного професійного середовища; 5) повноцінне та ефективне професійне функціонування особистості як показник її професійної адаптованості.

По-третє, поняття “професійно-педагогічна адаптація викладача-початківця ВНЗ” має наступні сутнісні ознаки: 1) оптимальну відповідність професійно-педагогічної підготовленості викладача-початківця ВНЗ, його особистого професійного потенціалу вимогам, що пред’являються у даний час до його педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі; 2) об’єктивну ефективність професійної діяльності, яка інтегрує в собі: успішність виконання всіх видів роботи (навчальної, методичної, організаційної та науково-дослідницької); зростання кваліфікації; успішність взаємодії зі студентами та колегами по кафедрі; здатність фахівця уникати ситуацій, які створюють загрозу для трудового процесу, й ефективно долати загрозу, яка виникла; здійснення професійної діяльності без значущих порушень фізичного та психічного здоров’я; 3) суб’єктивну професійну адаптованість, яка інтегрує в собі: зростання суб’єктивного почуття гармонійності у співвідношенні між суб’єктивними цілями і кінцевими результатами праці фахівця; зростання позитивного ставлення викладача до професійної діяльності та професійного середовища; підвищення позитивного ставлення до себе, що виявляється в зростанні рівня професійних самооцінок в рамках професійного аспекту “Я-Концепції”.

По-четверте, важливим фактором професійно-педагогічної адаптації викладача-початківця ВНЗ є управління організаційно-педагогічними умовами його професійної діяльності в межах певної кафедри, яке полягає в наступному: 1) створення завідуючими кафедрами психологічно комфортних умов для професійної діяльності молодого викладача; 2) надання молодому викладачеві необхідної психологічної допомоги при вирішенні проблемних питань, що виникають у процесі педагогічної діяльності; 3) забезпечення соціально-психологічних умов для формування та розвитку професійної компетентності в інтересах ВНЗ та потреб самого молодого фахівця; 4) організація наставництва на етапі адаптації молодого педагога; 5) сприяння розвитку педагогічної майстерності та індивідуального стилю професійної діяльності викладача-початківця ВНЗ.

Література

1. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций (историко-методологическое исследование) / А. Б. Георгиевский. – Л. : Наука, 1989. – 189 с.
2. Дружилов С. А. Индивидуальный ресурс человека как основа становления профессионализма : монография / С. А. Дружилов. – Воронеж : Научная книга, 2010. – 260 с.
3. Маслов Е. В. Управление персоналом предприятия : учебное пособие / Е. В. Маслов, П. В. Шеметов. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 312 с.
4. Мороз О. Г. Професійна адаптація молодого вчителя : навчальний посібник / О. Г. Мороз. – К. : КДШ ім. О. М. Горького, 1980. – 96 с.
5. Облес І. І. Педагогічні умови професійної адаптації викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / І. І. Облес. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
6. Пережогина А. А. Профессионально-педагогическая адаптация начинающего преподавателя вуза : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / А. А. Пережогина. – Курган, 2000. – 165 с.
7. Печена Л. С. Наукові підходи до визначення сутності поняття “професійна адаптація викладачів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n3_2010_st_15/.
8. Реан А. А. Психология адаптации личности: Анализ, теория, практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – М. : Прайм-Еврознак, 2006. – 479 с.
9. Фирсов, М. В. Теория социальной работы : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. – М. : Гуманит. изд. центр Владос, 2001. – 432 с.
10. Шептенко П. А. Профессиональная адаптация молодого учителя сельской школы в процессе стажировки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / П. А. Шептенко. – М., 1983. – 18 с.

Отримано 20.01.2014

Summary

Nikolaienko Svitlana. The problem of professional adaptation of the young teacher to work at the university

This article examines the conceptual foundations of vocational and educational adaptation teacher of the university, which provides clarification of concepts “adaptation of the individual”, “professional adaptation of the individual” and “professional and pedagogical adaptation teacher of high school”.

Keywords: *adaptation of the individual, professional adaptation of the individual, professional and pedagogical adaptation teacher university.*

Ніколаєнко С І. Проблема професійної адаптації викладача-початківця до роботи у вищому навчальному закладі / С.І. Ніколаєнко // Світогляд - Філософія - Релігія : зб. наук. праць / УАБС НБУ. - Суми, 2014. - Вип. 5. - С. 22-32.